

**KORXONA RENTABELLIGINI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLAR VA
ULARNING TAHLILI**

*Xoliqulov Anvar Nematovich – SamISI “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrası
mudiri, i.f.n., professor*

Mavzuning maqsadi- bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida rentabellik ko'rsatkichlarining yangi tizimini, ularni aniqlash va tahlil qilish yo'llarini ko'rsatish hamda ularga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish evaziga ichki imkoniyatlarni axtarib topish orqali tahlil qilinayotgan korxona faoliyatining samaradorligini oshirish yo'llarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Eng avvalo, korxona rentabelligini ifodalovchi ko'rsatkichlarining bozor munosabalariga mos yangi tizimini ishlab chiqish lozim. Bu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- * korxona ishlab chiqarish faoliyati rentabelligi;
- * sotilgan mahsulot rentabelligi;
- * iqtisodiy salohiyat rentabelligi;
- * asosiy vositalar rentabelligi;
- * aylanma mablag'lar rentabelligi;
- * nomoddiy faollar rentabelligi;
- * mehnat salohiyati rentabelligi;
- * moliyaviy salohiyat rentabelligi;
- * o'z mablag'lari rentabelligi;
- * chetdan jalb qilingan rentabelligi;
- * ishlab chiqarish fondlari rentabelligi;
- * aktivlar rentabelligi.

Bundan tashqari qaysi sohada nimani tahlil qilishiga qarab rentabellik ko'rsatkichlarining boshqa turlarini ham aniqlash mumkin bo'ladi.

Barcha ko'rsatkichlar rentabelligini ketma-ket tarzda aniqlash usuli quyidagicha bo'ladi.

Korxonaning ishlab chiqarish faoliyati rentabelligini (Rich) ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash uchun sof foydani (Sf) mahsulotning (ish, xizmatning) tannarxiga (Tn) bo'lish lozim:

$$\text{Rich} = \frac{\text{Sf}}{\text{Tn}} \times 1000$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm ishlab chiqarish xarajatiga qancha foyda to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Bu qilingan xarajatning qanday samaradorlikka ega bo'lganligini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkich erkin iqtisodiyot sharoitida korxonaning egasi, rahbari, jamoasi va investorlari uchun o'ta muhim ko'rsatkichdir.

Sotilgan mahsulot rentabelligini (Rsm) aniqlash uchun sof foydani (Sf) sotilgan mahsulot (ish, xizmat)ning (Sm) miqdoriga bo'lish kifoya:

$$\text{Rsm} = \frac{\text{Sf}}{\text{Sm}} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm sotilgan mahsulot korxonaga qancha sof foyda keltirayotganligidan dalolat beradi. Bu ko'rsatkich korxonaning tadbirkorligi, bozordagi faolligi bilan ham bevosita bog'liq. Mazkur ko'rsatkich rejali iqtisodiyot sharoitida umumiy rentabellikni ifodalab ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbatan olinar edi. Endilikda ishlab chiqarilgan mahsulot o'zining baholovchi ko'rsatkich sifatidagi mohiyatini yo'qotadi. Endi mahsulot sotilmasa, o'z xaridorini bozordan topmasa hisob emas. Shu tufayli bozor munosabatlari sharoitida ushbu ko'rsatkichning mohiyati oshdi.

Korxonaning iqtisodiy salohiyati rentabelligi (Ris)ni aniqlash uchun korxonaning Sf.ni uning iqtisodiy salohiyati o'rtacha qiymatiga (Is) bo'linadi:

$$\text{Ris} = \frac{\text{Sf}}{\text{Is}} \cdot 100$$

Mazkur ko'rsatkich korxonaning 100 so'm iqtisodiy salohiyatiga necha so'm sof foyda keltirilayotganligini ko'rsatadi. Agar korxonaning iqtisodiy salohiyati tarkibini keltiradigan bo'lsak, u quyidagi holatga ega bo'ladi:

Sf

$$\text{Ris} = \frac{\text{Sf}}{\text{Av}} \cdot 100$$

$$\text{Av} = \text{Am} + \text{Nf} + \text{Ms}$$

Bunda *Av* - Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati;

Am - aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati;

Nf - nomoddiy faollarning o'rtacha yillik qiymati;

Ms - mehnat salohiyatining o'rtacha yillik qiymati.

Korxona asosiy vositalari rentabelligi (Rav)ni aniqlash uchun Sf.ni asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatiga (Av) bo'lish kifoya:

Sf

$$\text{Rav} = \frac{\text{Sf}}{\text{Av}} \cdot 100$$

Av

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm asosiy vositalariga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi.

Korxona aylanma mablag'lari rentabelligi (Ram)ni aniqlash uchun sof foydani (Sf) aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga (Am) bo'linadi.

Sf

$$\text{Ram} = \frac{\text{Sf}}{\text{Am}} \cdot 100$$

Am

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymatiga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich korxonada aylanma mablag'larni tashkil qilish paytida, uning rentabelligini baholashda qo'llaniladi.

Korxona nomoddiy faollari rentabelligi (Rnf) ham bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar tarkibiga kiritildi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun Sf.ni nomoddiy faollarning o'rtacha yillik qiymatiga (Nf) bo'linadi:

$$Rnf = \frac{Sf}{Nf} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'mlik nomoddiy faoliga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkichni korxona miqyosidagi qator yillarga aniqlab nomoddiy faollar va foyda so'mmalarining o'zgarish sur'atlarini, ularning bir-biriga muvofiqligini aniqlash uchun qo'llash mumkin.

Korxonaning mehnat salohiyati rentabelligini (Rms) aniqlash uchun Sf.ni mehnat salohiyatining o'rtacha yillik qiymatiga (Ms) yoki xodimlar soniga (Xs) bo'lish lozim.

$$Rms = \frac{Sf}{Ms} \cdot 100, \quad Rms = \frac{Sf}{Xs} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm mehnat salohiyati qiymatiga yoki bitta xodimga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich ham korxonada mehnat samaradorligini tahlil qilganda keng qo'llaniladi.

Korxona moliyaviy salohiyati rentabelligi (Rsos) 100 so'm moliyaviy salohiyatning o'rtacha yillik qiymatiga to'g'ri keladigan sof foyda miqdorini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun Sf.ni korxona moliyaviy salohiyati o'rtacha yillik qiymatiga (Mos) bo'linadi:

$$Rmos = \frac{Sf}{Mos} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich ham bozor munosabatlari sharoitida muhim ahamiyatga ega, chunki korxonaning moliyaviy manbalari uchun endi bevosita korxona egasi, investori mus'ul. Undan qancha samarali foydalansa ular uchun o'shancha yaxshi.

Korxona o'z mablag'lari rentabelligi (Ro'm) moliyaviy salohiyat rentabelligi singari sof foydani o'z mablag'lari o'rtacha yillik qiymatiga (O'm) bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$Ro'm = \frac{Sf}{O'm} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm o'z mablag'iga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi. Bu o'z kapitalining samaradorlik darajasini belgilaydi.

Korxonaning chetdan jalb qilgan mablag'lari rentabelligi (Rchjm)ni aniqlash uchun Sf.ni chetdan jalb qilingan mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga (Chjm) bo'linadi:

$$Rchjm = \frac{Sf}{Chjm} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning olgan uzoq va qisqa muddatli kreditlari hamda boshqa chetdan jalb qilingan mablag'larining samaradorligini ifodalaydi. Uning miqdori 100 so'm Chjm.ga to'g'ri keladigan Sf. miqdorini ko'rsatadi.

Korxonaning ishlab chiqarish fondlari rentabelligi (Rif) bu asosiy va aylanma mablag'lar, ya'ni moddiy resurslar samaradorligini ifodalaydi. Uni aniqlash uchun Sf.ni asosiy vositalar (Av) va aylanma mablag'lar (Am) o'rtacha qiymati yig'indisiga bo'linadi.:

$$Rif = \frac{Sf}{Av + Am} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'mlik moddiy resurslariga to'g'ri keladigan sof foydaning miqdorini ifodalaydi. Uning miqdori qancha oshib borsa korxona uchun o'shancha yaxshi.

Korxonaning aktivlari rentabelligi (Ra) bevosita barcha aktivlar samaradorligini ifodalaydi. Uni aniqlash uchun Sf.ni barcha aktivlarning (A) o'rtacha yillik qiymatiga bo'linadi:

$$Ra = \frac{Sf}{A} \cdot 100$$

Agar aktivlarni alohida qismi bo'yicha oladigan bo'lsak, ushbu formula quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$Ra = \frac{Sf}{Av+Am+Nf} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich 100 so'm aktivlar qiymatiga to'g'ri keladigan Sf. miqdorini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich bozor munosabatlari sharoitida korxonalar faoliyati samaradorligini baholashda keng qo'llanilib kelinmoqda.

Tahlil jarayonida ma'lum iqtisodiy kategoriyalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash o'ta muhim. Lekin ularning o'zgarishini, ayniqsa shu o'zgarishlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sirini hisoblash tahlilning eng muhim vositasidir. Shu tufayli rentabellikni ifodalovchi har bir ko'rsatkichni alohida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur ishda metodologik asos sifatida ularning ayrimlarigagina to'xtalishni maqsadga muvofiq, deb topdik. Chunki ushbu ko'rsatkichlar tahlilining usullari boshqa ko'rsatkichlarni ham shunday tahlil qilish uchun metodologik asos bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida. –Toshkent. 12.09.2023 yil.
2. Sh.M. Mirziyoev. Tanqidiy taxlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-xar bir raxbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -Toshkent:

- O‘zbekiston, 2022. -104 b.
3. Pardayev M, Xasanov B., Ispoilov J., Pulatov M., Eshboyev O‘, Xoliqulov A.N. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O‘quv-qo‘llanma, T.: CHO‘lpon, 2012, 400 bet.
 4. Pardayev M.Q., Pardayev O. Xoliqulov A.N., Babanazarova S.A. Raqobatbardoshlikni mustahkamlashda klaster va sinergetik samaradoklik tahlili. O‘quv-qo‘llanma, Samarqand.: Fan bulog‘i nashriyoti uyi, 2022, 256 bet
 5. Pardaev M.Q., Xoliqulov A.N., Yahyoyev T.I. Boshqaruv tahlili. O‘quv-qo‘llanma, Samarqand.: Fan bulog‘i nashriyoti uyi, 2022, 256 bet.
 6. Xoliqulov A.N., Usmanova D.Q., Raximov X.A. Korxonalarni raqobatbardoshligini baholash. O‘quv qo‘llanma. Samarqand.: “Turon nashr” nashriyoti, 2021. – 212-bet.
 7. Xoliqulov A.N. Turistik korxonalar faoliyati tahlili. O‘quv qo‘llanma Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ. Nashriyoti, 2024, 314 bet.
 8. Xoliqulov A.N., Ibodov K.B. Monopoliyaga qarshi boshqaruv nazariyasi. Darslik, Samarqand.: Fan bulog‘i nashriyoti uyi, 2024, 360 bet
 9. Xoliqulov A.N. Iqtisodiy tahlil va audit. O‘quv qo‘llanma Samarqand.: Fan bulog‘i nashriyoti uyi, 2023, 209 bet
 10. Xoliqulov A.N. Истеъмол бозорида монополияга қарши бошқарув тизимини такомиллаштириш механизмлари. Monografiya. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ. Nashriyoti, 2025 - 190 bet